



The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1933>

Volume 6 Issue 8, p. 665-679, October 2013

İSPANYA'DA ENDÜLÜS-İSLAM MEDENİYETİNDEN KALAN İZLER VE ESERLER-II: CORDOBA*

**THE REMAINS AND ARTIFACTS OF ANDALUSIAN-ISLAMIC
CIVILIZATION IN SPAIN-II: CORDOBA**

Doç.Dr. Lütü ŞEYBAN

Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi ABD

Abstract

Modernity In the last century and today, in Spain or the Iberian Peninsula, nothing else left practically from Islamic heritage except several architectural works. Architectural works are in several cities (Cordoba, Granada and Seville). They are using as tourist attractions. The Mudéjar Style (Arte Mudéjar) in architecture that caused by Islamic influence used in a lot of Spanish buildings. And should count the about four thousand Arabic words of Spanish in the Islamic heritage-listed from the past.

In Al-Andalus has emerged a new style was born from harmonious blend of Mashreq-Maghreb-Iberian art. With the all kinds of motifs, patterns and decorations, this art is one of the most beautiful examples of Islamic art. Muslim and Christian architects and artists worked together to create this art. Mingling

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

the Maghribi, Byzantine and European influences with Mashrik traditions emerged unique synthesis masterpieces.

On top of specialities that makes Al-Andalus different from their counterparts and carry it further points there are certainly their their outstanding efforts in science, agriculture, and trade. Therefore, the regeneration of Spain came not through the northern barbarian tribes, but has from the south by the Muslim conquerors. This development was a civilization move much more than being a conquering. In this way, the most brilliant and developed civilization known during the Middle Ages of Europe was born in Spain in VIII-XVth centuries.

Key Words: Spain, Al-Andalus, Remains, Artifacts, Art of Al-Andalus-Islam

Öz

Bugün İber Yarımadası şehirleri içerisinde Cordoba, İslâmî mirastan görünürde birçok şeyini muhafaza eder görünmektedir. Başta Kurtuba Ulucamii olmak üzere eski Endülüs çarşısı ve sokakları kısmen kişiyi o eski Endülüs günlerine götürür niteliktedir. Endülüs'te Maşrik-Mağrib-İber sanatlarının âhenkli bir karışımından doğan yeni bir tarz ortaya çıkmıştır. Motif, desen ve her çeşit süslemeleriyle bu sanat, İslâm sanatının en güzel örneklerinden birisidir. Müslüman ve Hristiyan mimarlar ile sanatkârlar bu sanatı oluşturmak için birlikte çalışmışlardır. Mağribî, Bizans ve Avrupa etkileri Maşrik geleneklerine karışarak ortaya neredeyse eşsiz sentez şaheserler meydana getirmiştir.

Endülüs'ü her bakımdan emsallerinden farklı kılan ve onu daha ileri noktalara taşıyan hususiyetlerin başında, şüphesiz Endülüslülerin ilim, tarım ve ticaret alanlarında sergiledikleri üstün gayretleri gelmektedir. Bu nedenle, İspanya'da yenilenme, Barbar kavimler vasıtasıyla kuzeyden değil, Müslüman fâtiher vasıtasıyla güneyden gelmiştir. Bu gelişme, bir fetih olmanın çok daha ötesinde bir medeniyet hamlesiydi. Bu sayede İspanya'da VIII-XV. yüzyıllar arasında bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'nın bilinen en zengin ve en parlak medeniyeti doğup gelişmiştir.

Müslüman Kurtuba'sı, özellikle 9. ve 10. yüzyıllarda kendi çağdaşları olan milli ve milletlerarası şehirler arasında kültür dünyası ve medeniyet birikimi bakımından oldukça ileri bir düzeydeydi. Adeta dünyanın gerdanlığı addedilen bu şehir, Müslümanların elinden çıktıktan sonra o seviyesini yitirmiş ve sıradan bir şehir haline düşmüştür. Her şeye rağmen bugün Cordoba, sahip olduğu İslâmî güzellikleriyle ziyaretçilerine o eski günlerin farkını tattırmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İspanya, Endülüs, İzler, Eserler, Endülüs-İslam Sanatı

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, tarihte asırlarca Müslümanların yurdu olmuş olan Endülüs'te inşâ edilmiş olan medeniyetten artakalan ve bugüne gelebilen eserlere dikkat çekmek, bir başka deyişle, Endülüs'ten geriye bugün neler kalmıştır sorusuna cevap verebilmektir.

İspanyol yazar Miguel de Unamuno der ki: "Allah'tan başka Tanrı yoktur (İslam hâkimiyeti), yaşam düştür (Don Kişot) ve topraklarımda güneş batmasın (XVII. Yüzyıl'ın İspanya İmparatorluğu), bunları anımsar insan Kastilya ovalarını seyrederken."¹

Söylenmese de vurgulanmasa da tarih boyunca Hıristiyanlık inancına sınıksı sarılmasıyla ün salan İspanya'nın birçok yeri Hıristiyan olmayan, hatta Hıristiyanlığa karşıt bir kültürün izlerini taşıyor. Hıristiyanlık ile yarımadayı paylaşmış olan o kültürün izleri Hıristiyanlık-öncesi döneminkiler veya pagan Roma'ninkiler gibi kazıbilimine mâl olmuş değiller, bilakis yaşayan ve binbir biçimde varlığını hâlâ sürdüren izlerdir. Hem çevrede görüyorsunuz o izleri hem insanlarda. Çoğu zaman da İspanya'yı 'bir başka Avrupa' yapan şey olarak yalnızca sezinliyorsunuz. Cordoba'da bin yıllık Yahudi mahallesinin daracık sokaklarında İbn Rüş'tün heykeliyle burun buruna gelirsiniz. Kurtuba Ulucâmiî'nin kemerleri altında Avrupa'yı hepten unutur, kendinizi Şam'da bulursunuz. İber Yarımadası'nda doğmak demek, milli kültüründen güçlü bir dinsel inancı devralmak olduğu kadar, ona karşıt ve onun kadar mutlakçı başka inançların bilincini özümsemek, hatta kimi durumlarda çekiciliğini duymak demektir. İşte bu, İspanyollara geniş bir bakış açısı sağlayan iyi bir çelişkidir. İspanyol kültüründe İslam varlığı bastırılmış, unutturulmuş ve yadsınmış da olsa, kendini dolaylı ya da dolaysız binbir yoldan duyurmuştur. O etkinin oranını ve ayrıntılarını bilimsel olarak hesaplamak artık herhalde olanaksızdır.²

Bütün dünyada kabul edildiği gibi, bugün Endülüs kelimesi Müslümanların kafasında geçmişin ihtişamını ve şanını canlandırır. Fakat aynı zamanda Ortaçağ'da İslâmiyet'in gücünün doruğunda olduğu günlerin geride kaldığını hatırlatarak hüznün doğurur. İspanya'daki 800 yıllık Müslüman yönetimi, Müslüman-Hıristiyan-Yahudi kültürlerinin yan yana geliştiği zengin bir kültürel, düşünsel ve ticarî hayat meydana getirerek bütün Avrupa'da uygarlığın doruk noktalarından biri olmuştu.³

İspanyolların kendi tarihlerinin çok önemli bir parçası olan Endülüs devirlerine nasıl baktıkları da mühim bir mevzudur. Bunu Robert Irwin'in tespitleriyle özetlemek

¹ Gül Işık, *İspanya: Bir Başka Avrupa*, Metis, İstanbul 2005, s. 49

² Işık, s. 57-59

³ Graham E. Fuller - Ian O. Lesser, *Kuşatılanlar: İslam ve Batı'nın Jeopolitiği*, çev. Özden Arıkan, Sabah, İstanbul 1996, s. 29

mümkündür: “Modern çağda cahil, yozlaşmış ve tembel Katolik İspanyolunu, kültürlü Endülüslü atalarıyla karşılaştırmak pek çok Amerikalı ve Avrupalı yazarlar arasında son derece yaygındı. Bu yüzden de birçok İspanyolun Endülüs Müslüman mirasına kararsızlıkla hatta düşmanca yaklaşması pek şaşırtıcı değildir. 19. ve 20. Yüzyıllarda, İspanya'nın tam anlamıyla çağdaş bir Avrupalı ulus olmasını engelleyen şeyin özellikle Arap barbarlığı olduğunu ileri sürmek İspanyollar için çok alışıldık bir durumdu. Onlarda Müslümanların kültürel eserlerini Hıristiyanlara mâletme eğilimi de vardı. Daha çok milliyetçi düşünürlerde yaygın olan olumsuz bakışa karşın, liberal aydınlar ile Cumhuriyetçiler arasında Endülüs geçmişi ve kültürüyle gurur duymak ve 1492'den sonra Katoliklerin Müslümanlar ile Yahudilere uyguladıkları zulme üzölmek yaygındı”.⁴

İspanya'da Müslümanlar, gerek dışarıdan gelen gerekse bizzat ölkede insanları arasından ihtida eden kişilerin artmasıyla, 1980'li yıllardan itibaren çoğalmaya başladılar. Özellikle Endülüs'te birçok İspanyol, Müslümanlardan devraldıkları kültürel mirası keşfediyor ve Müslüman oluyor.⁵

A. Endülüs Kurtuba'sı (Cordoba)

Endülüs Emevî Devleti'nin başşehri olan Kurtuba'yı (Cordoba), Târik b. Ziyâd'ın kumandanlarından Mugîs er-Rûmî, Şevval 92/Temmuz-Ağustos 711 tarihinde fethetti. Mugîs Kurtubalılara İslam hukuku kuralları gereğince muamele etti ve şehrin yönetimini yıllardır Katolik zulmüne maruz kalan Yahudilere bıraktı. İkinci vâli Hurr b. Abdurrahman es-Sakafî (716-719) burayı başşehir yaptı. 750 Yılı civarında vâli Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri Vizigotlar'ın St. Vicente Kilisesi'ni camiye çevirdi.

756 Yılında I. Abdurrahman Endülüs topraklarına hâkim olup Maşrik İslâm ölkesinden siyaseten bağımsız bir devlet kurduktan sonra başşehir Kurtuba'nın surlarını genişletti. Buraya, dedesi Emevî halîfesi Hişâm b. Abdülmelik'in Dimaşk yakınlarındaki sarayını hatırlatan⁶ er-Rusâfe Sarayını yaptırdı. Ardından, orijinal planını bizzat çizdiği Kurtuba Ulucâmii'nin inşaatını başlattı. Onun asıl amacı kendi başşehrini Batı İslâm dünyası Mağrib'in merkezi haline getirmekti.

İslâmî dönemde Kurtuba, enaz çağdaşı İstanbul ve Bağdad kadar farklı menşeli insanlarla doluydu. Avrupa'da cadde aydınlatmasına sahip ve hamamları olan ilk şehirdi. Nüfusu Araplar, Franklar, Slavlar, Berberîler, Grekler, Gotlar, İspanyol

4 Robert Irwin, *Elhamra*, çev. Fatma Uslu, YKY, İstanbul 2007, s. 150-154

5 Konuyla ilgili geniş bilgi için bakınız. Muhammed Abdullah İnân, *el-Âsârü'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye fi İsbanya ve'l-Burtugal*, Mektebetü'l-Hânî, Kahire 1997. İslâm kültürü ve sanatının Batı'ya tesirleri üzerine daha fazla bilgi için bakınız: W. Montgomery Watt, “İslâm Medeniyetinin Avrupa'ya Tesiri”, çev. Hulusi Yavuz, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, haz. Heyet, Çağ (Esra), III, Konya 1994; Bekir Karlığa, *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera, İstanbul 2004; Abdurrahman Bedevî, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm'ın Rolü*, İz, İstanbul 2002

6 Kurtuba'da Dimaşk etkileri konusunda bilgi için bkz. T. Glick, “Syrian Influence in Cordoba, Spain”, çevrimiçi

(<http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?TaxonomyTypeID=21&TaxonomySubTypeID=109&TaxonomyThirdLevelID=-1&ArticleID=293>), FSTC Limied, Temmuz 2002

Romenler, Müsta'ribler (Müslümanlar gibi yaşayan gayrimüslimler), Müvelledler (İslamlaşan veya Müslüman baba ile gayrimüslim anneden dünyaya gelen nesil), çeşitli ırklardan Mevâlî (azat edilmiş köleler) ve Batı Afrika kökenli zencilerden oluşuyor, pazarlarında dünyanın her yerinden gelen her zevke uygun mallar, nizamî çarşı-pazar yerlerinde sergileniyordu. Şehirde ortalama olarak 200.000 ev, 600 câmi ve medrese, 800 hamam, 50 hastane ve çeşitli imalât tesisleri bulunuyordu. Kurtuba III. Abdurrahman zamanında ihtişamının zirvesine yükselen Endülüs'te bu gelişmişliğin sembol şehri haline geldi. X. Yüzyılın ikinci yarısında ise bir ilim merkezi haline gelerek Avrupa, Kuzey Afrika ve hatta Asya'dan ilim adamlarını kendine çekti. II. Hakem'in (961-976) yaptırdığı Hilâfet Kütüphanesi'nde 400.000'e yakın kitap bulunduğu rivayet edilir. Hatta bazı Batılı Endülüs tarihçileri tarafından, büyüklüğünü ve gücünü ifade etmek maksadıyla bu dönem Endülüs Devleti için "İspanya Emevî İmparatorluğu" nitelemesi dahi kullanılmıştır.⁷

Emevî hânedanının çöküş sürecinde bütün ülkede başlayan kötü gidişattan etkilenen şehir, 1010-1013 yıllarında Endülüslü Berberîler tarafından yağmalandı. 1016-1022 Yılları arasında Hammûdîler'in hâkimiyetinde kaldı. III. Hişâm (1027-1031) ile Emevî hânedanının son bulmasının ardından, 1031 yılından 1070 yılına kadar Cehverîler'in, sonra Abbâdîler'in, 1091 yılından itibaren Murâbitlar'ın, 1148 yılından sonra Muvahhidler'in ve 1228 yılında kısa süreliğine Hûdîler'in eline geçti. Ancak, artık iyice zayıflamış durumdaki Endülüslülerin elindeki şehir, 1236 yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando tarafından kolayca işgal edildi.⁸ İşgalle birlikte Müslümanlar şehirden çıkartıldı. Müslümanların gitmesinden sonra şehrin sosyo-kültürel ve iktisadi hayatında büyük bir çöküş yaşandı. Nüfusu 50 bine kadar düştü. Bir zaman sonra yine 300.000'e yükseldiyse de eski günlerin ihtişamı bir daha geri gelmedi. Ayrıca, XIX. yüzyılda Napolyon ordularının saldırısına ve yağmasına maruz kaldı.⁹

Kurtuba'da, tarih boyunca çeşitli ilim dallarında ve özellikle edebiyatta temâyüz etmiş pekçok insan yetişmiştir. Şehirdeki başlıca imalât sektörleri, yünlü ve pamuklu dokumacılık, gümüş işlemeciliği, dericilik ve ciltçilik idi. Dımaşk menşeli gümüş ustaları meşhurdu. Bugün dahi burada pek güzel gümüş işlemler yapılmaktadır. Aynı şekilde, kendi adıyla anılan ince ve parlak renklere sahip bir deri türüyle¹⁰ ve özellikle bu deriden yapılan kitap ciltleriyle de tanınıyordu.

7 Ebü'l-Abbâs Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilemsânî el-Makkarî, (ö. 1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikri vezîrihâ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb*, thk. Yûsuf M. el-Bukâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, II, 67-70; Evariste Levi-Provençal, *el-Hadâratü'l-Arabiyye fi İsbânya*, çev. Tâhir Ahmed Mekkî, Dâru'l-Maârif, Kâhire 1994, s. 25

8 İbn Bessâm, Ebü'l-Hasen Alî eş-Şenterînî (ö. 542/1147), *ez-Zahîre fi mehâsini ehli'l-cezîre*, thk. S. Mustafa el-Bedrî, Beyrut 1998, I, 299, 373

9 Thomas B. Irving, "Kurtuba", *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVI, 541-543

10 Bugün Batı dillerinde bu tür derilere *cordoban* veya *cordovan* denilmektedir

İnsan, Endülüs devirlerinde burada yaşamış olan çeşitli ırklardan insanları müminler, bilgeler, sanatçılar, şâirler ve âşıklar olarak düşünür. Abdurrahman tarafından dikilen palmye ağaçları, tropik çiçekler ve meyveler, Ulucâmi ve çeşmeler insana Endülüs hayatının sâkin, barışçıl, zarîf ve keyifli izlerini yansıtır. Bu tarihî izler sayesinde biz Kurtuba'yı sadece yiğitlerin kalesi olarak değil, aynı zamanda öğrenmenin ve ibadetin kutsal mekânı olarak da severiz.¹¹

A. Kurtuba Ulucâmii (Mescidü'l-Câmi', el-Mescidü'l-Kebîr, La Mezquita)

"Endülüs Şahini" lakaplı I. Abdurrahman (756-788), fetih esnasında yarısı mescide çevrilip diğer yarısı kilise olarak Hıristiyanlara bırakılan ve 30 yıl kadar Müslümanlar ile Hıristiyanların ortak mabedi olarak hizmet gören San Vicente Kilisesi'nin yerini, Hıristiyan halka 100 bin dinar ödeyerek satın aldı.

169/785 Yılında yapımına başlandı. Hazır bir kilise yapısı üzerine inşâ edildiği için 1 yılda büyük oranda tamamlandı. Daha sonraki tarihlerde gerçekleştirilen çeşitli eklemelerle genişletilen câmi, Endülüs Emevî mimarisi için tam bir örnek teşkil etmektedir. Câmiye ilk ilâve 835'te II. Abdurrahman zamanında, ikinci ilâve 967'de II. Hakem zamanında, üçüncü ve son ilâve de 987'de Hâcib el-Mansûr (II. Hişam 976-1009) zamanında yapılmıştır.

Ulucâmi genel hatlarıyla Şam'daki Emevî Câmiî'nin özelliklerini yansıtmakta olup, yapımına yaklaşık 80 bin dinar harcanmıştır. Uzunluğu 180, genişliği 135 m'dir. Alanı ise 24.300 m²'dir. İnce sütunçelere sahip çifte pencerelerle dışarı açılan binanın dış tezyînatı vakûr ve haysiyetli bir etki bırakacak şekilde en alt boyutta tutulurken, iç tezyînatında tam anlamıyla bir ihtişâm gösterisi sergilenmiştir.

Caminin temelini teşkil eden sütunlar ve at nalı kemerlerden oluşan taşıma sistemi, mimari işlevi kadar tezyînat aracı olarak da hesaplanmış ve sade görünüşlü dış cephelerin arkasında yer alan iç mekânların çarpıcı güzellikteki dekorasyonuna destek olmuştur. Câminin minaresi 1593 yılında yıkılarak enkazı üzerine bugün görülen çankulesi dikilmiştir. 360 adet kemer, 850 ilâ 1200 civarında sütun, en büyüğü 1000 adet kandil taşıyan 113 avize.. Yeryüzünde eşi olmayan minberi öd ağacı, saç ağacı, abanoz ve bakkamdan 7 yıl süren işçilik sonucu imâl edilmiştir. 1236 Yılında şehir işgale uğrayınca câmi kiliseye, minaresi de çankulesine çevrilmiştir. Bugün, 1525

11 Daha fazla bilgi için bkz. . İbn Bessâm, I, 19; Makkarî, *Nefh*, II, 3-99; Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Kurtuba hâdiratü'l-hilâfe fi'l-Endelüs*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1984; Irving, "Kurtuba", 542; Albert F. Calvert – Walter M. Gallichan, *Cordova A City of the Mors*, John Lane: The Bodley Head, London-New York 1907; Robert Hillenbrand, "Medieval Cordoba as A Cultural Centre", *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden 1992, s. 112-135; "Kurtuba", çevrimiçi (<http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?TaxonomyTypeID=21&TaxonomySubTypeID=111&TaxonomyThirdLevelID=-1&ArticleID=454>), haz. FSTC Limied, Kasım 2004; "Cordova, European Jewel of the Middle Ages", çevrimiçi (<http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?TaxonomyTypeID=21&TaxonomySubTypeID=111&TaxonomyThirdLevelID=-1&ArticleID=355>), haz. FSTC Limied, Nisan 2003; Emîr Şekîb Arslan, *el-Hulelü's-Sündüsiyye fi'l-ahbâr ve'l-âsâri'l-Endelüsiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kâhire 1936, I, 91, 185

yılında ortasına saplanan kilisesi ve her köşesine serpiştirilen kilise sergileriyle bu cami, "Katolik Reconquistasının simgesi bir müze" olarak kullanılmaktadır.

Kurtuba Ulucâmii, Endülüs Devleti'nin başşehrinde olması sebebiyle devletin de merkez câmisiydi. Yeni devlet başkanları için biat burada alınır, cihat kararı gibi büyük olaylar onun minberinde ilân edilir, kanunlar halka buradan duyurulur, Kâdî'l-kudât meclisi burada tertip edilirdi. Burası aynı zamanda hem Endülüs'ün hem de bütün Avrupa topraklarının gözde üniversitesiydi.. Dinî ve müsbet ilimlerde en seçkin yüksek tahsil sadece orada yapılırdı.

El Santo (aziz) unvanlı III. Fernando Kutuba'yı işgal ettiğinde hurma ağaçlarına dokunmamıştı, tıpkı câmiye dokunmadığı gibi. Devralınan bir medeniyete duyulan anlamlı saygı ve hayranlığın bir ifadesi olarak yeniden oluşturulmaya çalışılan eski Endülüs mimari tarzının, yani Müdeccen (Mudejar) üslubunun doğduğu yıllardı. Geçmiş yadsınmıyor, tersine sahipleniliyordu. Durum Ferdinand ile İzabel'e kadar böyle sürdü. Fakat onlarla birlikte değişmeye başladı. İçinde Endülüs'ün yer aldığı bir tarihe neşter atıldı. Garnata ile birlikte 8 yüzyılı bulmuş bir evrenin izleri sökülüp çıkarıldı hayattan. Ulucâmi'nin hurmaları XV. yüzyılda ekilen portakal ve limonlarla yer değiştirdi. Onlara daha sonra XVIII. yüzyılda yetiştirilecek zeytin ve servi ağaçları katılacak ve eski doğulu hava yeniden kazandırılmaya çalışılacaktı.

Caminin orijinal şadırvanları da bugüne gelmemiştir. Yerlerini, üçü Müdeccen tarzı XV. yüzyıl, ikisi XVIII. yüzyıl çeşmesi almış durumdadır. Zamanında dağlardaki ırmak ve derelerden şehir içine kanallarla taşınan suların depolandığı 600 tonluk sarnıcın varlığını keşfedebilmek içinse bir hayli gayret sarfetmeniz gerekiyor.

Mihrabın nişi yanlışlıkla güneye bakmaktadır. Oysa Endülüs'ün bulunduğu coğrafi konuma göre Kâbe güneydoğuya düşer. Bazı kaynaklar, II. Abdurrahman ile el-Hakem'in bu gerçeği bildiklerini, ancak I. Abdurrahman'a olan saygılarından dolayı câmide köklü bir değişikliğe kalkışmadıklarını aktarırlar.

Caminin mozaikleri, Bizans'tan gelmiştir. Devrin Bizans kralı Nikeforos, gemilere yüklediği 320 ton renkli cam parçasıyla birlikte Kurtuba halifesine ustalar da göndermişti. Bu ustaların çömezleri olarak mozaik sanatıyla tanışan ilk Endülüslü işçiler, tıpkı Kurtuba Ulucâmii'nin mihrâbında olduğu gibi, Anadolu hocalarıyla birlikte Medînetüzzehrâ'da da çalıştılar.¹²

12 Kurtuba Ulucâmii ile ilgili geniş bilgi için bkz. Makkarî, *Nefh*, II, 52 vd.; Sâlim, *el-Mesâcid*, s. 9-29; Engin Beksaç, "Endülüs: Sanat", *DİA*, XI, 225-232; Nuha N. N. Khoury, "The Meaning of Great Mosque of Cordoba in The Tenth Century" *Muqarnas*, Vol. 13, (1996), pp. 80-98; Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, McGraw-Hill Book Com., New York 1972, s. 9-15

A. Endülüs'ün Zirvesindeki İsim III. Abdurrahman'ın (912-961) Yönetim Külliyesi Medînetüzzehrâ (Madinat al-Zahra)

Kurtuba Ulucâmii'ni genişletme çalışmaları nedeniyle mevcut hükümdarlık sarayı el-Kasr dar mekâna sıkıştığı için yeni bir saray inşâsı düşünülmüştür. Bu amaçla halife III. Abdurrahman 936'da Medînetüzzehrâ'yı bir yönetim külliyesi olarak yaptırmıştır. Burası içinde sarayı, câmisi, pazarı, hamamı, kışlası ve diğer müştemilâtıyla birlikte küçük bir şehir (medîne) görünümündedir.¹³

III. Abdurrahman, yeni inşâ ettireceği şehri için yer olarak Kurtuba'nın 8 km kuzeybatısında Cebelularûs (Sierra Cordoba) dağının eteklerini seçmiştir. Şehrin inşâsına 1 Muharrem 325/19 Kasım 936 tarihinde başlanmıştır. Halifenin oğlu Hakem'in gözetiminde devam eden inşaatın baş mimarı Mesleme b. Abdullah idi. Halife, kendi döneminde eyâletlerden gelenler ile ticaretten gelen ve miktarı 6.245.000 dinarı bulan vergi gelirlerinin üçte birini yani 2.081.666 dinarı buraya harcamış, devletin bütün imkânlarını seferber ederek hiçbir masraftan kaçınmamıştır. İnşaatın başladığı tarihten itibaren ise her yıl ortalama 300.000 dinar, 25 senede ise toplam 7.500.000 dinar sarf edilmiştir. İnşâat sırasında her gün 10.000 civarında işçi, 1400'den fazla katır veya yük hayvanı çalıştırılmış, 5000-6000 iri ve geniş kaya yontularak inşâata devam edilmiştir.¹⁴

Üç kısım halinde inşâ edilen şehrin birinci kısmı orduya, ikinci kısmı binalara ve üçüncü kısmı da zarurî ihtiyaç depolarına tahsis edilmiştir. III. Abdurrahman'ın sarayı (Kasru'z-Zehrâ) ile harem dairesi, şehri çevreleyen kalesi, bahçe ve yeşil alanları, ulucâmisi (el-Mescidü'l-câmi') ve hizmetçilere mahsus evleriyle burası kendi çağının eşsiz yapılarından birisiydi.¹⁵

Sarayşehrin içinde bulunan sütunların sayısı 4300, kapıların sayısı ise 15000 idi. Saraydaki salonun duvarları ve tavanı altın kaplama olup zemininde farklı şekil ve renklerde çok kalın mermerler kullanılmıştı. Salonun ortasındaki altın nakışlı havuz Ahmed b. Hazm el-Yunânî tarafından Konstantinopolis'ten (İstanbul) getirilmiş olup, etrafında çok değerli mücevherlerle süslenmiş 12 adet heykel mevcuttu. Aslan, geyik, timsah, ejderha, kartal, tavuk, çaylak, ördek, şahin, güvercin, akbaba ve horozu temsil eden bu heykellerin ağızlarından su akıyordu. Doğu Salonu'nun doğusunda beyaz mermerlerle kaplı odalar ve küçük bir hamam da mevcuttu. Diğer bir rivâyette,

13 Bkz. İbn Haldun, , Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed (732-808/1332-1406), *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede'i ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men üserahüm min zevî's-şe'ni'l-ekber*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1979, IV, 184-185; Makkarî, *Nefh*, II, 55, 89, 92-93

14 İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakli evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut, Dârü Sâdır, 1977, V, 26; İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdülâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdullâh b. Saïd el-Endelüsî (713-776/1313-1374), *A'mâlü'l-A'lâm fîmen büyia kable'l-ihtilâm min mü'lûki'l-İslâm ve mâ yecürru zâlike min sücûni'l-kelem*, tahkik: Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut 2003, II, 38; Makkarî, *Nefh*, II, 55-56, 85-86

15 Muhammed b. Abdullah el-Hammûdî eş-Şerîf el-İdrîsî (493/1100-548/1154), *Nüzhethü'l-müşâtâk fi İhtirâki'l-âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989, II, 579-580; İbn Hallikân, V, 26; İbnü'l-Hatîb, *A'mâl*, II, 39; İbn Haldun, IV, 185; Makkarî, *Nefh*, I, 293

Ahmed b. Hazm'ın Şam yoluyla denizden getirdiği havuzun Doğu Salonu'nun yatak odasına konulduğu da aktarılmaktadır. Sarayın çevresinde ise su arkları ile beslenmiş dört adet çiçek bahçesi bulunmakta ve bahçelerin ortasında da dört adet havuzla çevrilmiş bir köşk bulunmaktaydı. Su arklarıyla dağdan akıtılan sular, şehrin ve sarayın her yanını zenginleştiriyordu.¹⁶

Şehre bir de câmî inşâ edilmişti. Câmînin inşaatı 48 gün sürmüş, inşaatta hergün 1000 usta ve işçi çalışmıştı. Câmînin şarap rengi (el-hamrî) mermerle tefriş edilmiş 5 adet geniş sahnından herbiri göz kamaştırıcı birer sanat eseri gibiydi. Ortasında fıskiye bir havuz bulunan orta sahnın kiblede kuzeye uzunluğu 43 zira' (32.58282 m) ve doğudan batıya genişliği 41 zira' (31.06734 m) idi. Câmînin kiblede kuzeye mihrap hâriç uzunluğu 77 zira' (58.34598 m) ve doğudan batıya genişliği 59 zira' (44.70666 m) idi. Bazı kaynaklarda Ulucâmî'nin 23 Şaban 327/15 Haziran 939 tarihinde tamamlandığı kayıtlı olsa da, kazılarda bulunan câmî kitâbesinde 332/943 veya 944 tarihi yer almaktadır. Câmîde kılınan ilk namaz, Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah tarafından kıldırılan akşam namazıydı. Ertesi gün ise halîfenin de iştirakiyle câmîde ilk cuma namazı, yine aynı imam tarafından kıldırılmıştı.¹⁷

Güneydoğuya doğru dikdörtgen olarak uzanan câmînin kible duvarına dik beş sahnı ile ardarda gelen at nalı kemerleri, Kurtuba Ulucâmî'nin mimari etkilerini yansıtmaktaydı. Aynı zamanda câmînin üç yanı revâklı bir iç avlusu ve simetrik aralıklı üç adet de kapısı bulunmaktaydı. Câmînin ön tarafına doğru genişleyen ve yarım ay şeklinde devam eden iki sahn ise en dışta yer almaktaydı. Avluya doğru çıkıntı yapan minarenin yeri mihrâbın eksenine uyması için sonradan değiştirilmişti. Zemini kırmızı mermerlerle döşenmiş olan ve ortasında bir fıskiyesi bulunduğu bilinen câmînin günümüzde sadece duvarları ayakta kalabilmiştir.¹⁸

325/936 Yılında başlayan Medînetüzzehrâ'nın inşâsı, Abdurrahman döneminde 25 yıl sürmüş, oğlu Hakem döneminde 366/976 yılında tamamlanmıştır. Devam eden ilâve bina çalışmaları da hesaba katıldığında inşaat çalışmaları yaklaşık 40 yılı aşmıştır. Ancak, şehrin yönetim merkezi olarak kullanılmaya başlanması, sarayının ve câmîsinin tamamlandığı 329/940 yılına tekâbül etmektedir.¹⁹

III. Abdurrahman 13.750 genç erkek, 6314 kadın ve kız çocuğu, 3750 veya 3787, diğer bir rivâyette ise 6087 kişiden oluşan kuzeyli kavimlerden devşirilmiş muhâfız kıtası ile birlikte Medînetüzzehrâ'da yaşamakta, ayrıca sayısı 100.000'i bulan ordusu da

16 İbnü'l-Hatîb, *A'mâl*, II, 38; İbn Haldun, IV, 185; Makkarî, *Nefh*, II, 5-56, 88, 95

17 Makkarî, *Nefh*, II, 84-85

18 Makkarî, *Nefh*, II, 93-94; Krş. Birsal Küçüksipahioğlu, "Medînetüzzehrâ", *DİA*, XXVIII, 321

19 Makkarî, *Nefh*, II, 89

kendisine eşlik etmekteydi. Muhâfız birlikleriyle birlikte saray halkına verilen günlük kırmızı et miktarı, (tavuk, balık, keklik ve diğer kuş çeşitleri hariç) 13.000 rıtlı (yaklaşık 37 ton) idi. Bu insanların iâşesi dışında, Medînetüzzehrâ'da bulunan göl ve havuzlardaki balıkların günlük yeminin 12.000 parça ekmek ile suya bandırılmış 6 kafız siyah nohut olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Çeşitli ülkelerden gelen elçiler X. yüzyıl Avrupa'sının en gözde mekânlarından biri olan bu şehirde ağırlanırdı. Burayı görenler yeryüzünde böyle başka bir şehir bulunmadığını söylemişlerdir. Endülüs halkına göre de Medînetüzzehrâ insanlığın yeryüzünde yapabildiği en muhteşem eserdi ve Endülüs'e gelenler hep onu konuşurlar ve mutlaka onu görmek isterlerdi.²⁰

II. Hakem, saltanatının çok az bir kısmını burada geçirmiştir. Medînetüzzehrâ, II. Hişâm ve onun hâcibi el-Mansûr İbn Ebî Âmir devrinde değerini yitirmeye başlamıştır. İbn Ebî Âmir, Medînetüzzehrâ'ya rakip olarak 368/978 yılında Kurtuba'nın doğusunda Medînetüzzâhire adlı benzer bir şehir inşâ ettirmiş ve 371/981 yılında sarayını ve yönetim birimlerini Medînetüzzehrâ'dan buraya taşımıştır. Medînetüzzehrâ 401/1010 yılında, İbn Ebî Âmir'in kendisinden sonra hâciplik makamına gelen hânedanı Âmirîler'in ortadan kaldırılmasıyla yaşanan kargaşa ortamında Berberîler tarafından yağmalanmıştır. Ardından özellikle Murâbîtlar ve Muvahhidler dönemlerinde harap vaziyette terk edilmiştir. Aragon Kralı III. Ferdinand 1236 yılında Kurtuba'yı ele geçince harabe halinde olan Medînetüzzehrâ, Kurtuba yönetimine verilmiştir. Bu tarihten sonra şehrin taş ve sütunları çeşitli devirlerde yapılan saray, kilise, manastır ve köprü gibi mimari yapılarda kullanılmıştır.²¹ 1854'te başlayan kazı çalışmaları sonucu bir kısmı günyüzüne çıkartılan sarayın bazı kısımları yeniden inşâ edilmiş ancak gerçek şekline kavuşturulamamıştır.

A. el-Kasr (Alcazar de Los Reyes Cristianos)

Roma köprüsü yakınında Vâdî'l-Kebîr (Guadalquivir) nehri kenarında, yani bugünkü yerinde bir Emevî kasrı mevcuttur. Hatta Ulucâmi ile kasr arasında üstü kapalı bir geçiş bile olduğu rivayet edilir ki, emîr ya da halifeler o geçitten câmiye geçerlerdi. Bu kasr, I. Abdurrahman'dan III. Abdurrahman'a kadar bütün Emevî emîrlerin ikâmet ettiği yönetim merkezi olmuştu. Hatta III. Abdurrahman'dan önceki Emevî emîrlerinin hepsi de ölümlerinde bu kasrın bahçesinde defnedilmişti. Bu Emevî kasrından bugün hiçbir iz kalmamıştır ve kasr alanında iki yapı vardır. Birincisi Piskopos Sarayı'dır (Palacio Episcopal). Diğeri ise Hıristiyan Kralların Kasrı'dır (Alcazar de los Reyes Cristianos).

Bugün ziyaret edilen Cordoba Alcazar'ı, şehrin kaybindan sonra Emevî kasrının bulunduğu kale içine kral XI. Alfonso tarafından inşa edilen İspanyol kasrıdır.

20 İbnü'l-Hafîb, *A'mâl*, II, 41; Makkarî, *Nefh*, II, 86, 88

21 Makkarî, *Nefh*, II, 95-99; Krş. Küçükspahioğlu, "Medînetüzzehrâ", 321. Daha fazla bilgi için bkz. "Al-Zahra City of Andalus", çevrimiçi

(<http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?TaxonomyTypeID=21&TaxonomySubTypeID=111&TaxonomyThirdLevelID=-1&ArticleID=263>), FSTC Limied, Ocak 2002

XV. Yüzyıla kadar Hıristiyan krallar tarafından saray olarak, ondan sonra da Engizisyon idaresince mahkeme ve hapisane olarak kullanılmıştır.²² Yani binlerce masum Müslüman ve Yahudi buralarda işkenceyle öldürülmüştür.²³

A. Şehir surları, el-Müdevver Kapısı (Puerta de Almódavar), Kal'ahurre Kulesi'nde (Torre de La Calahorra) Yaşayan Endülüs Müzesi (Museo Vivo de Al-Andalus)

Şehrin bazı bölgelerinde hem İslâmî hem de sonraki dönemlerde kullanılan surlardan parçalar bulunmaktadır. Meselâ Ulucâmi'nin batı tarafında ona yaklaşık olarak 200 m mesafede bulunan surların bir kısmı bugün ayakta.

Yaşayan Endülüs Müzesi (Museo Vivo de Al-Andalus), Vâdîlkebir (Quadalquivir) köprüsünün câmiden karşı taraftaki ayağında bulunan eski bir gözcü kulesinin, yani Kal'ahurre Kulesi'nin (Torre de La Calahorra) içindedir. Endülüs İslâm kültürüne adanmış bir müze olması, bizim açımızdan onu önemli kılmaktadır.

Ünlü Fransız düşünür Roger Garaudy, Müslüman olduktan sonra İslâm'ın medeniyet birikimini daha iyi anlatabilmek için Roger Garaudy Foundation adında bir vakıf kurmuştur. İspanya kültür bakanlığının da izniyle bu kulenin iç dekorasyonunu Müslüman İspanya medeniyetini ziyaretçilerine en iyi anlatacak estetik ve teknik özellikte düzenlemiş ve ortaya harika bir eser çıkmıştır.

Roger Garaudy'nin temel fikrine göre, Rönesans sonrası Batı bilimi Endülüs yoluyla İslâm medeniyetinden yararlanırken, bilimi alırken hikmeti almamış, bundan ötürü de kendisi çıkmaza girdiği gibi, insanlığı da peşinden sürüklemiştir. İnsanlığa mutluluk getirememiştir. İnsanlığın gerçek mutluluğu, akıl yoluyla olan bilimsel ve teknolojik ilerlemenin, peygamberlerden gelen hikmetin rehberliği ışığında yol almasıyla mümkündür. Batı, hikmeti kaybettiği için gayesini de kaybetmiştir. Dengeli ve ideal medeniyetin numunesi, Endülüs medeniyeti olmuştur. Yapılacak iş, onu örnek almaktır. Garaudy, yaptığı çalışmalarla medeniyetler arası diyalog arayışı içindedir.²⁴

B. Endülüs Evi (Casa Andalusí) ve Çay Salonu (Salon de Té)

Endülüs Evi (Casa Andalusí) XII. yüzyıldan kalmadır. Roger Garaudy ve Filistinli eşi Salma Faroukî tarafından Endülüs kültürü müzesine dönüştürülmüş durumdadır. Etkileyici anlatımla görsel malzeme ve tarihî mimarî birleşince Endülüs kültürünü anlamak zevkli hale geliyor. Burası aynı zamanda eski Endülüs evlerinin

²² İnân, Muhammed Abdullah, *el-Âsâru'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye fi İsbanya ve'l-Burtugal*, Kâhire 1997, s. 31

²³ Adresi: Pl. Campo Santo de los Mártires, San Basilio, tel. 957 420 151. Ulucâmi'nin batı tarafında ona yaklaşık 200 m. mesafededir. Ziyaret bilgileri için bkz. www.turismodecordoba.org

²⁴ Suat Yıldırım, "İslam Hakimiyetinin Sona Ermesinin Besyüzüncü Yilinda Endülüs'te İslam", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara 1996, s. 92-94

nasıl olduğunu mükemmel bir şekilde bize gösteren düzenlemeye de sahiptir. Mutlaka görülmesi gereken bir yerdir.²⁵

Aynı mahallede bulunan ve yine Garaudy'lere ait olan Çay Salonu (Salon de Té) ise, tarihî bir Endülüs evi nasıl olur sorusunun canlı cevabı niteliğinde tefriş edilmiş güzel bir dinlenme mekânıdır. Burada çay molası verip üst kattaki odalarda yer minderlerinde dinlenmek ve ibadet etmek mümkündür.²⁶

B. Şehrin Tarihî Yapısı, Müslüman ve Yahudi Kurtubası (Cordoba Mora Y Judia), San Juan Minaresi (Alminar de San Juan, Iglesia de San Juan de los Caballeros ve Endülüslü Büyük Şahsiyetlerin Heykelleri ve Nâûreler (Noria)

Şehrin ortasında Ulucâmi bulunur. Câmi çevresinde ise pazaryeri. "Funduk" denilen tahıl ambarları ya da tüccar depoları da yer alır buralarda. İspanya'ya Müslümanların getirdiği diğer meyve ve sebzeler de eklenince bu pazarda oluşan bolluk kolayca tahmin edilebilir sanıyoruz.

Pazarın câmi çevresinde olması hemen tüm Müslüman şehirlerinin temel özelliklerinden birisidir. Şehrin planlamasında tüm yollar câmiye çıkar. Câmi ve pazaryerinden güneş ışınları gibi her yana dağılan yollar, insanı yerleşim mekânlarına götürmekte ve giderek de gözden kaybolmaktadır.

Bugün *patio* denen ve hânelerin etrafına çekilmiş avlularla "mahremlik"i yani kutsallığı gizlenmiş hayatlar barındıran duvarlar ile üst katlardan sokağı seyretmek imkân veren tel kafes cumbalar, hep gözden irak olma endişesinin ürünleri olsa gerektir. Ayrıca, hemen bütün İslâm şehirlerinde görülen bu tarz sokak ve ev yapılanmasının, çok sıcak yerlerde sıcaktan koruyucu yanı da vardır.

Yahudi Mahallesi (La Juderia) bizim için önem arzeden 3 mekân vardır. Birincisi havra, ikincisi Roger Garaudy'nin Salon de Te'si ve üçüncüsü Sefarad Evi'dir (Casa de Sefarad). Sonuncusunda, modern müzecilik anlayışıyla Endülüs Yahudi kültürü başarılı şekilde tanıtılmaktadır.²⁷

Iglesia de San Juan de los Caballeros, bünyesinde tarihî bir minareyi barındırmaktadır. Büyük ihtimalle bu, III. Abdurrahman'ın 930 yılında yaptırmış olduğu bir câminin minaresidir. Kilise, Plaza de San Juan'da bulunmaktadır.

Kurtuba'nın çeşitli semtlerinde İbn Hazm, İbn Rüşd, İbn Meymûn, el-Gâfîkî ve I. Abdurrahman'ın heykelleri dikilmiştir. Şehrin tarihî mirasına sahip çıkma adına yapıldığına inandığımız bu hareket, örnek alınacak bir özgüven göstergesidir.

²⁵ Adresi: Calle Judios, 12 (Junto a Sinagoga) 14004, tel. y faks: +34 957 290 642, website: www.lacasaandalusi.com

²⁶ Adresi: Calle Buen Pastor, 13 (B. De la Juderia) 14003, tel. +34 957 487 984, website: www.lacasaandalusi.com

²⁷ Adresi: C/ Judios esq. C/ Averroes, tel: +34 957 421 404, e-mail: memorias@terra.es, website: casadesefarad.es

İspanyolca'ya *noria* şeklinde geçen *nâûre*, Endülüs'ün meşhur dev su çarklarının adıdır. Kurtuba Ulucâmii'nin yanbaşında bunlardan birini görebilirsiniz. Suyu ileriye doğru pompalayarak kanallara verir, su saray bahçelerine, evlere, hamamlara ve çeşmelere doğru akardı. Bir başka örneği, Alcazar'ın doğusunda nehrin kıyısında bulunmaktadır.²⁸

H. Avrupa Engizisyon Müzesi (*Museo de la Inquisicion Europa Siglos XIII al XIX*) veya İşkence Galerisi (*Galeria de la Tortura*) ve Basharat Câmii (La Mezquita Basharat)

Avrupa Engizisyon Müzesi, Kurtuba'da Ulucâmii yakınındaki çarşı içindedir. Bu küçük müzede XIII. yüzyıldan itibaren Engizisyon mahkemelerinde yargılanıp cezaya çarptırılanlara uygulanan işkencelerde kullanılan âletler ile düzenekler sergilenmektedir.

Basharat Câmii ise, Kurtuba'ya bağlı Pedro Abad kasabasıdadır. Tarihî bir yapı değildir. 1982 Yılında inşa edilmiş olup, çok büyük câmiler arasında sayılmaktadır.

SONUÇ

711 Yılından 1236 Yılında çıkışına kadar 525 yıl Müslümanların elinde kalan Kurtuba şehri, aradan geçen 777 yıldan sonra bugün hala o İslamî izleri ve eserleri az da olsa bünyesinde saklamaya devam etmektedir. Müslümanlardan veya Müslümanlıktan kalan görünür görünmez hemen her şey bilinçli bir şekilde ya yok sayılmış ya da yok edilmiş olmasına rağmen bu böyledir.

711 Yılından 1492 yılına kadar 781 yıl İslam hâkimiyetinde kalan ve 1492'den bugüne değin aradan geçen 521 yıl içinde birkaç mimari eserden başka hemen her şeyini kaybetmiş olan Gırnata'ya karşın Kurtuba, o tarihî havasını biraz daha iyi korumuştur. Tarihî şehre girdiğinizde bunu açıkça hissedersiniz. Şehir yapısı veya planı kabaca muhafaza edildiği gibi, yapılar da büyük oranda o orijinal havayı yansıtırdurumdadır.

KAYNAKÇA

AYDIN, Cemal, "İspanya'da İslam'ın Dirilişi", *Zafer Dergisi*, Aralık (2002), Sayı: 312

BEKSAÇ, Engin, "Endülüs: Sanat", *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XI, 225-232

28 Doğu Endülüs örneğiyle Endülüs'te zirai sulama sistemi konusunda bilgi için bkz. Karl W. Butzer - Juan F. Mateu - Elisabeth K. Butzer - Pavel Kraus, "Irrigation Agrosystems in Eastern Spain: Roman or Islamic Origins?", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 75, No. 4 (Aralık 1985), pp. 479-509

- BURCKHADT, Titus, *Moorish Culture in Spain*, McGraw-Hill Book Com., New York 1972
- BUTZER, Karl W. - Juan F. Mateu - Elisabeth K. Butzer - Pavel Kraus, "Irrigation Agrosystems in Eastern Spain: Roman or Islamic Origins?", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 75, No. 4 (Aralık 1985), pp. 479-509
- CALVERT, Albert F. – Walter M. Gallichan, *Cordova A City of the Mors*, John Lane: The Bodley Head, London-New York 1907
- "Cordoba, European Jewel of the Middle Ages", çevrimiçi (<http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?TaxonomyTypeID=21&TaxonomySubTypeID=111&TaxonomyThirdLevelID=-1&ArticleID=355>), haz. FSTC Limied, Nisan 2003
- GLICK, T., "Syrian Influence in Cordoba, Spain", çevrimiçi (<http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?TaxonomyTypeID=21&TaxonomySubTypeID=109&TaxonomyThirdLevelID=-1&ArticleID=293>), FSTC Limied, Temmuz 2002
- HILLENBRAND, Robert, "Medieval Cordoba as A Cultural Centre", *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden 1992, s. 112-135
- IRVING, Thomas B., "Kurtuba", *DĪA*, XXVI, 541-543
- İBN BESSÂM, Ebü'l-Hasen Alî eş-Şenterînî (ö. 542/1147), *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-cezîre*, thk. S. Mustafa el-Bedrî, Beyrut 1998
- İBN HALDUN, , Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed (732-808/1332-1406), *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve dîvânu'l-mübtede'i ve'l-haber fî târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men âserahüm min zevî'ş-şe'ni'l-ekber*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979
- İBN HALLİKÂN, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakli evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut, Dâru Sâdır, 1977
- İBNÜ'L-HATÎB, Ebû Abdulâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdullâh b. Saîd el-Endelüsî (713-776/1313-1374), *A'mâlü'l-A'lâm fîmen bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm ve mâ yecürü zâlike min sücûni'l-kelâm*, tahkîk: Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut 2003
- İDRÎSÎ, Muhammed b. Abdullah el-Hammûdî eş-Şerîf (493/1100-548/1154), *Nüzhetü'l-müşâtâk fî İhtirâki'l-âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989
- İNÂN, Muhammed Abdullah, *el-Âsâru'l-Endüsiyyeti'l-bâkiye fî Isbanya ve'l-Burtugal*, Kâhire 1997
- KHOURY, Nuha N. N., "The Meaning of Great Mosque of Cordoba in The Tenth Century" *Muqarnas*, Vol. 13, (1996), pp. 80-98

- “Kurtuba”, çevrimiçi
(<http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?TaxonomyTypeID=21&TaxonomySubTypeID=111&TaxonomyThirdLevelID=-1&ArticleID=454>), haz. FSTC
Limied, Kasım 2004
- LEVİ-PROVENÇAL, Evariste, *el-Hadâratü'l-Arabiyye fî İsbânya*, çev.Tâhir Ahmed
Mekkî, Kâhire, Dâru'l-Maârif, 1994
- LIEB, Sigi (Redaktör), Deutche Wella Radyo Web Sitesi, 09.02.2000
- MAKKARÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilemsânî (ö.
1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikri vezîrihâ Lisânüddîn
İbnü'l-Hatîb*, thk. Yûsuf M. el-Bukâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998
- SÂLİM, Seyyid Abdülaziz, *el-Mesâcid ve'l-kusûr fî'l-Endelüs*, İskenderiye 1986
- SÂLİM, Seyyid Abdülaziz, *Kurtuba hâdîratü'l-hilâfe fî'l-Endelüs*, Müessesetü Şebâbi'l-
Câmia, İskenderiye 1984
- ŞEKÎB ARSLAN, Emî *el-Huleü's-Sündüsiyye fî'l-ahbâr ve'l-âsâri'l-Endülüsiyye*, Dâru'l-
Kütübi'l-İlmiyye, Kâhire 1936
- ŞEYBAN, Lütfi, “İspanya Alan Araştırması”, Eylül-Ekim 2011
- YILDIRIM, Suat, “İslam Hakimiyetinin Sona Ermesinin Besyüzüncü Yilinda
Endülüs'te İslam”, *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara 1996, s. 87-96